

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI

S.Ashirboev, I.Azimov

O'ZBEK TILINING TARIXIY GRAMMATIKASI

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus
ta'lif vazirligi bakalavriat talabalari uchun
o'quv qo'llanmasi sifatida tavsiya etgan**

TOSHKENT – 2007

Annotatsiya

«O’zbek tilining tarixiy grammatikasi» kursi o’zbek tili va adabiyoti yo’nalishi bo’yicha ta’lim olayotgan talabalarga mo’ljallangan. Unda o’zbek tilining mustaqil taraqqiyot bosqichidan to bizning asrimizgacha bo’lgan davrdagi xususiyatlari to’g’risida so’z boradi. Qo’llanmada tarixiy fonetika, tarixiy morfologiya, tarixiy sintaksis aks etgan.

O’zbek tili faktlari tarixiy xronologiya tamoyillari asosida yoritiladi. Ta’kidlash joizki, ushbu qo’llanmada o’zbek tili tarixi, tarixiy grammatikasi bo’yicha to’plangan tajribalar, mavjud qo’llanmalardagi materiallardan foydalanildi.

Kirish

Reja:

1. *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi til tarixi fanlaridan biri sifatida.*
2. *O'zbek tili tarixiy grammatikasining manbalari.*
3. *O'zbek tili tarixiy grammatikasining o'r ganilish tarixi.*

O'zbek tilining tarixiy grammatikasi o'zbek tili tarixi fanining bir tarmog'idir. Ma'lumki, til tarixi o'zbek tili fonetik sistemasining, grammatik qurilishi va leksikasining tarixidir. O'zbek tili tarixi o'zaro bog'liq bo'lgan ikki mustaqil predmetni o'z ichiga oladi. Bu predmetlar – o'zbek tilining tarixiy grammatikasi va adabiy til tarixidir. Bu ikki predmet ichki bir-biriga bog'liq bo'lishiga qaramasdan, ularning o'r ganish usullari, tekshirish ob'ektlari bir-biridan farq qiladi. Tarixiy grammatika tilning fonetik sistemasi taraqqiyotini, grammatik strukturasining rivojlanishini o'r ganadi. Lekin til hodisalarining ijtimoiy hodisalar bilan bo'lgan munosabatini, uslublar taraqqiyotini va ularning turli ko'rinishlarini, tilning normasi kabi masalalar uning tekshirish ob'ektidan chetda qoladi. Bularni esa adabiy til tarixi tekshiradi.

Til tarixini o'r ganish hozirgi zamon o'zbek tilini tarixiy tushunish, ya'ni bu til uzoq asrlar mobaynida davom etgan murakkab tarixiy jarayonlar samarasi ekanini anglash imkonini tug'diradi. O'zbek tili uzoq davr va asrlarning tarixiy mahsulidir. O'zbek tili tarixda ma'lum bo'lgan boshqa tillar kabi uzoq taraqqiyot bosqichini boshidan kechirdi. U jamiyat va xalq tarixi bilan uzviy bog'liq holda urug' tilidan qabila, qabila tilidan xalq va xalq tilidan milliy tilga qarab taraqqiy etib keldi. Uzoq davom etgan bu jarayonda o'tmish asrlardagi til hodisalar keyingi asrlardagi til hodisalaridan farqlanib qoldi. Har bir o'tmish davr, tarixiy hodisalar tilda o'z izlarini saqlab qoldi. Natijada hozirgi zamon o'zbek tili uning o'tmishidan uzoqlashib ketdi. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning talablariga javob berolmagan til hodisalar asta-sekin umumtil aloqasidan chiqib ketdi. Ularning o'rnini zamona talabi bilan paydo bo'lib kelgan yangi hodisalar ishg'ol etdi. Shuning natijasida yuqorida aytiganidek, hozirgi o'zbek tili o'zining o'tmishidan uzoqlashib qoldi. Bu hodisalarни yozuv yodgorliklarida aks etilgan hodisalar bilan chog'ishtirilganda ko'rish mumkin.

Tarixdan ma'lumki, tilning struktura elementlari uzoq o'tmish davr ichida bir xilda o'zgarib kelmadi. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot dastavval tilning leksikasiga o'z ta'sirini o'tkazadi va shunga ko'ra tilning boshqa tarkibiy qismlariga qaraganda uning lug'at tarkibi juda o'zgaruvchan qismdir. Haqiqatan ham, ijtimoiy taraqqiyotning yo'nalishi va xususiyatlariga qarab o'zbek tilining lug'at tarkibi tez-tez o'zgarib, yangilanib turdi. Uning tarkibida zamona va taraqqiyot talablariga javob berolmaydigan so'z va iboralar chiqib ketdi. Ularning

o'rnini yangi lug'at va iboralar egalladi. Qator so'zlar esa aktiv lug'atdan passiv lug'atga aylanib ketdi.

XII asr bosqlarida Xorazm davlatining mavqeい ko'tarilib, butun Movarounnahrni o'z ichiga oladi. Bu er fan va madaniyat o'chog'iga aylanadi. Mo'g'ullar hukmronligi davrida ham bu an'ana davom etadi. Bu davrda Xorazm Oltin O'rda xonligiga kirar edi. Oltin O'rdada XIII-XIV asrlar mobaynida adabiy markaz vujudga keldi. Bu erda yozilgan asarlar til jihatdan ko'proq qipchoq-o'g'uz qabila tillari xususiyatini o'zida ifodalaydi. O'g'uz urug'lari son jihatidan ko'pchilikni tashkil etib, ular Sirdaryoning quyi oqimi va Xorazmda joylashgan edi. Xorazmiyning «Muhabbatnoma»si, Qutbning «Xisrav va Shirin» asari, diniy xarakterdagи «Rohatul-qulub», «Najhul farodis», Alining «Qissai YUsuf», asarlari Oltin O'rda adabiy tilini tashkil etadi. Oltin O'rda adabiy tiliga oid asarlarning ayrimlari Misrda va Suriyada mamlyuklar davrida yaratildi.

Oltin O'rda adabiy tili Qoraxoniylar davridagi adabiy til bilan bog'langan edi. Oltin O'rda adabiy tili shu tilning bevosita davomi edi. Bu tillarning farqi Oltin O'rda ko'proq o'g'uz, qisman qipchoq urug' tillari xususiyatlarining bo'lishi bilan o'lchanadi. Bu erda yozilgan asarlar til jihatdan ko'proq qipchoq-o'g'uz urug' tillari xususiyatini o'zida ifodalaydi. Xorazmiyning «Muhabbatnoma»si, Qutbning «Xusrav va Shirin» dostoni, diniy xarakterdagи «Rohatul qulub», «Najhul farodis», Alining «Qissai YUsuf» asari, To'xtamish va Temur Qutluq yorliqlari Oltin O'rda adabiy tilini tashkil etadi.

XIV asrga kelib eski o'zbek adabiy tili shakllana boshladi. Buning vujudga kelishiga sabab faqatgina ichki faktorlar: o'zbek xalqi shakllanish jarayonining kuchayishi, Farg'ona va Movarounnahr turkiy aholisi birligining yaratilishigina emas, balki Koshg'arda va Orol dengizigacha bo'lgan erni ishg'ol qilgan Oltin O'rda adabiy tillarining shakllanishi ham ta'sir qildi. Bu esa, o'z navbatida, eski o'zbek adabiy tilining dialektal xususiyatlarini ko'paytirar edi. Farg'ona va Movarounnahrda adabiy asarlar tilidan Xorazmda yozilgan adabiy asarlar tili ma'lum dialektal farqlar bilan ajralib turadi. Eski o'zbek tilining shakllana boshlash davrida qabila va urug' tillarining xususiyatlari adabiy asarlarda yaqqol ko'rindi. Movarounnahr, Farg'ona va Xorazmda qarluq, uyg'ur-o'g'uz va qipchoq dialekt gruppalarining xususiyatlari saqlanishi bilan, ayni zamonda, ular aralashib ketgan edilar ham. «Muhabbatnoma» va «Taashshuqnomad»da o'g'uz dialekti xususiyati o'z aksini topadi. Demak, mavjud dialekt xususiyatlarini o'z ichiga qamrab olgan umumiylar adabiy tilni shakllantirish tendensiyasi kuchaya boradi va shu tariqa o'zbek adabiy tili vujudga keldi.

XV-XVI asrlarda Movarounnahrda Durbek, Sakkoki, Lutfiy va Navoiy kabi buyuk shoirlar etishib chiqdiki, ular yaratgan yodgorliklarda dialektal farqlar yo'qola borib, yagona o'zbek adabiy tili shakllandi.

Shunisi xarakterliki, Navoiygacha bo'lgan shoirlarning asarlarida eski turkiy til an'analari davom ettirilishi bilan birga, ularda jonli til xususiyatlari ko'proq o'rin egallaydi.

XV asrning birinchi yarmida diniy mazmundagi bir qancha prozaik asarlar ham yaratildi. Bular «Sirajul qulub» (1432 yil Yazd shahrida Mansur baxshi tomonidan tuzilgan), «Tazkirai avliyo»(1436 yilda Mansur baxshi tomonidan tuzilgan), «Me’rojnama», «Baxtiyornoma» v.b. Bu asarlar sodda va jonli tilga yaqindir. Ular eski o’zbek tilining rivojlanishida katta rol o’ynadi. Eske o’zbek adabiy tili avval qoraxoniylar davrida, keyinroq Oltin O’rda va Movarounnahrda qo’llangan adabiy tilning davomi, uning yangi taraqqiyot bosqichi edi. Eske o’zbek adabiy tili mahalliy turkiy va qisman eron urug’lari tiliga qipchoq va o’g’uz tillarining ta’siri va aralashishi natijasida shakllandi. Eske o’zbek adabiy tili butun O’rta Osiyoga, Qozog’iston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Tatariston, Boshqirdiston, Qashqar, Hirot va boshqa erlargacha yoyiladi. Eske o’zbek adabiy tili normalari asosida yozuvchi shoir va yozuvchilar XIX asrlargacha ijod qilib keldilar. Bu adabiy til an’analari ayniqsa she’riyatda uzoq asrlargacha davom etdi.

Alisher Navoiy asarlarida eski o’zbek adabiy tili o’z rivljining yuqori nuqtasiga ko’tarildi. Alisher Navoiy juda katta adabiy va ilmiy meros qoldirdi. Uning «Chor devon» va «Xamsa» nomli poetik asarlari, «Mahbubul qulub», «Xamsatul mutahayyirin», «Majolisun nafois», «Mezonul avzon», «Vaqfiya», «Muhokamatul lug’atayn», «Holoti Pahlavon Muhammad» kabi o’nlab prozaik asarlari bizga ma’lum.

Alisher Navoiydan keyin yaratilgan prozaik asarlar va ba’zi dostonlarda eski o’zbek tilining traditsion normalaridan uzoqlashish, xalq tiliga yaqinlashtirish tendensiyasini ko’ramiz. Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asari, Muhammd Solihning «SHayboniynoma», Majlisiyning «Qissai Sayfulmulk» dostoni, Abdulkahobxo’ja o’g’li Poshshoxojaning «Gulzor» va «Miftohul adl» asarlari, Nishotiyning «Husnu dil» dostoni, Gulxaniyning «Zarbulmasal» asari, Fazliyning «Majmuatush shuar» asari shunday xususiyatga egadir.

Turkiy tillar va ularning tilini o’rganishga qiziqish XI asrlardanoq boshlangan. Mahmud Koshg’ariy o’zining «Devonu lug’atit turk» asarida O’rta Osiyodagi turli turkiy urug’-qabilalar tilini chuqur tahlil qiladi. Keyingi davrlarda turkiy tillarning lug’atlari tuziladi, ba’zi lug’atlarda shu tillarning grammatik, fonetik, leksik tahlili ham beriladi. Zamashshariyning «Muqaddimatul adab», Abu Hayyonning «Kitabul idrak lillisanul atrok», Jamoliddin Abu Muhammadning «Kitab bulg’atul mushtaroqi lug’atit turk val qifchaq», Tole’ Xiraviyning «Badoeul lug’at», Mirza Mahdiyxonning «Sangloh» va boshqa asarlarda ana shunday tahlillar mavjud. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning «Muhokamatul lug’atayn» asarida turkiy tillar grammatikasiga oid qimmatli fikrlar bor.

Rossiyada turkiy xalqlar va ularning tillari bilan shug’ullanish Rossiya Fanlar Akademiyasi tashkil etilgan davrlardanoq boshlangan. XIX asr boshlarida Moskva, Qozon, Peterburg universitetlarida sharq tillari kafedralari tashkil etildi. Qadimgi yodnomalarni nashr qilish va turkiy tillar tarixini o’rganishda rus olimlaridan V.V.Radlov, P.M.Melioranskiy, S.E.Malov, A.K.Borovkov, A.M.Shcherbak, N.F.Katanovlarning xizmati kattadir.

O'zbek tili tarixiy grammatikasini tadqiq etish, bu fan bo'yicha darslik, o'quv qo'llanmalari yaratishda G'.Abdurahmonov, A.Rustamov, SH.SHukurov, F.Abdullaev, E.Umarov, S. Ashirboev, H.Dadaboev, B.To'ychiboev va boshqa ko'plab olimlarning xizmati beqiyosdir. Ular tomonidan eski o'zbek tili yodnomalari tilining fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borildi.Til tarixi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar to hozirgi kungacha davom etmoqda.

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi fani nimani o'rghanadi?
2. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi qaysi fanlar bilan yaqin aloqada bo'ladi?
3. O'zbek tili tarixiga oid qanday asarlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

O'zbek tili tarixi- o'zbek tilining turkiy tillardan ajralib, mustaqil taraqqiy etishini yoritadigan fan.

O'zbek tilining tarixiy grammatikasi- o'zbek tilining fonetik, morfologik, sintaktik va leksik-semantik tizimini o'rGANUVchi o'zbek tili tarixining uzviy qismidir.

O'zbek tili tarixiy grammatikasining manbalari- tarixiy grammatikada tahlili qilish, xulosa chiqarish uchun asos bo'ladigan til faktlarini tashuvchi o'zbek tilida yaratilgan yozma yodgorliklar.

O'zbek adabiy tili tarixi- o'zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyotini, normalari tarixini o'rGANADIGAN o'zbek tili tarixining uzviy qismidir.

Eski o'zbek adabiy tili- XIV asrlarda shakllana boshlagan va XV asrda rivojlangan hamda to XX asrning boshlarigacha qo'llangan adabiy til nomlaridan biridir.

Fonetika

Reja:

1. Tarixiy fonetikaning o'rGANISH ob'ekti, manbalari.
2. O'zbek tili tarixiy fonetikasining o'rGANILISH tarixidan.
3. Arab alifbosi asosidagi eski o'zbek yozuvi haqida.

Tarixiy fonetika o'zbek tili unli va undosh tovushlarining turli davrlardagi taraqqiyoti, har bir taraqqiyot davri uchun xos bo'lgan fonetik sistema, ayrim unli va undosh tovushlarning shakllanishi va tadrijiy taraqqiyoti, asosiy fonetik qonuniyatlar, bo'g'in tuzilishidagi tarixiy o'zgarishlar kabi qator masalalarni o'rGANADI va o'rgatadi.

Fonetik sistema tilning qurilish birliklari orasida o'zining o'zgaruvchanligi bilan leksikadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Buning sababi shundaki, tilning ichki rivojlanish qonuniyatları, tashqi muhit-qo'shni tillar, jamiyat va fan-texnikaning rivoji, yangi-yangi so'zlarning kirib kelishi tilning fonetik qurilishiga tez ta'sir qiladi.

Tildagi o'zgarishlar birdaniga – bir- ikki yil orasida emas, balki asta- sekinlik bilan uzoq davr davomida sodir bo'ladi. Dastlab onda- sonda uchraydigan hodisalar, fonetik variantlar, yonma-yon qo'llanishlar asta-sekin qonuniyatga aylanadi. SHuning uchun har bir davrdagi til shu tilda so'zlovchilar uchun o'zgarmasday, barqarorday tuyuladi. Vaholanki, tilda taraqqiyot va o'zgarish jarayoni hech qachon to'xtamaydi. O'zbek tili esa bir necha taraqqiyot davrini boshidan kechirdi va har bir davrning o'ziga xos qonuniyatları, fonetik sistemasi bor. Har bir taraqqiyot davri uchun xos bo'lgan fonetik sistemani tiklash, tasvirlash kabi masalalar ham o'zbek tilining tarixiy fonetikasida o'rganiladi.

O'zbek tilining turli davrlarida yaratilgan yozma yodgorliklar, ilmiy va badiiy asarlar tarixiy-fonetik tadqiqot uchun eng asosiy manba vazifasini o'taydi, chunki har bir yozma yodgorlikda shu yodgorlik yaratilgan davr tili o'z aksini topadi. Har bir yozma yodgorlikni atroflicha o'rganish asosida shu yodgorlik yaratilgan davrdagi o'zbek tilining xususiyatlari, jumladan, fonetik qonuniyatlarini aniqlash mumkin.

O'zbek klassik adabiyotida she'riy janrning keng rivojlanganligi, qofiyada o'zaro o'xshash so'zlarning ishlatalishi, shakldoshlikka asoslanib yoziladigan tuyuq janrining mavjudligi fonetik tadqiqotlarga ma'lum darajada imkon beradi. Turli taraqqiyot davrlarida yozilgan asarlar tilining fonetik xususiyatlarini qiyoslash asosida esa o'zbek tili fonetik sistemasining taraqqiyot yo'lini aniqlash mumkin. Lekin biz o'tmish davrlar talaffuzini bevosita kuzatish imkoniyatidan mahrummiz. Ez navbatida, yozuv ham talaffuzni to'la-to'kis aks ettirmagan, shu sababli tarixiy fonetikani o'rganish katta to'siqlarga uchraydi. Ta'kidlash lozimki, o'zbek tili tarixiy fonetikasini o'rganish jarayonida yozma yodgorliklar orasida filologik-tilshunoslik va adabiyotshunoslik asarlari beqiyos ahamiyatga ega. CHunki bunday asarlarda tadqiqotchi o'zi bilgan va tasvirlayotgan tilning fonetik xususiyatlari, u yoki bu so'zning talaffuz shaklini ma'lum darajada tasvirlab beradi. Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk», Abu Xayyonning «Kitobul-idrok lil-lisonul-atrok», Alisher Navoiyning «Muhokamatul-lug'atayn», «Mezonul-avzon», Zahiriddin Boburning «Muxtasar», Tole' Xiraviyning «Badoeul-lug'at», Mirza Mahdiyxonning «Maboniul-lug'at» grammatikasi va «Sangloh» lug'ati, Fathali Kojariyning «Lug'ati atrokiya» kabi asarlaridagi noyob fonetik ma'lumot va izohlar o'zbek tili tarixiy fonetikasini o'rganish uchun eng muhim manbalar sanaladi.

YOzma yodgorliklardan tashqari, o'zbek tili tarixiy fonetikasini o'rganish uchun hozirgi o'zbek shevalari, o'zbek tiliga qarindosh bo'lgan boshqa turkiy tillar, ayniqsa, qo'shni uyg'ur, qozoq, qoraqalpoq, turkman tillarining hodisalari ham katta ahamiyatga ega. O'zbek tili fonetik sistemasidan chiqib ketgan qator hodisalar (old va orqa qator unlilarning fonologik farqi, cho'ziq va qisqa unlilar, uyg'unlik (singarmonizm) hodisasi, tovush almashinuvlari) o'zbek shevalarida

hamda boshqa turkiy tillarda saqlangan va rivojlangan. O'zbek shevalari va boshqa turkiy tillarda saqlangan qonuniyatlar esa o'zbek tilining tarixida amalda bo'lган deb taxmin qilish mumkin.

O'zbek tili tarixiy fonetikasini bilish ona tili va adabiyot mutaxassislari uchun katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega, chunki tarixiy fonetika hozirgi o'zbek tilidagi qator fonetik xususiyatlari (son- sana, to'la- to'lov kabi tovush almashinuvlari), bir qo'shimchaning turli fonetik variantlarda uchrashi (chiqqan, ekkan, kelgan va h.k), stilistik maqsadda qo'shimchalarning eskirgan fonetik ko'rinishlari ishlatalish sababi, fonetik o'zgarishlar zaminida so'zlarning yangi ma'no kasb etish imkoniyati (quyi va quduq, tizgin va tiygin, qishloq va qishlov) va boshqa shu kabi hodisalarini tushuntirib beradi.

Tarixiy fonetika hozirgi o'zbek shevalari xususiyatlarini to'g'ri izohlash va dialektal xatolarni bartaraf etishning qulay usullarini ishlab chiqishda ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Eski turkiy tilni amaliy ravishda o'rganishni boshlab bergen va asari bizgacha etib kelgan olim Mahmud ibn Husayn Koshg'ariydir. U o'zining «Devonu lug'atit turk» asarida turkiy adabiy tilni tasvirlash bilan cheklanib qolmay, o'zi yashagan davrdagi ko'pgina shevalar va ulardagi talaffuz xususiyatlari haqida ham atroficha ma'lumot beradi.

SHuningdek, turkiy tillarni o'rganishga bag'ishlab yozilgan Maxmud Zamaxshariyning «Muqaddimatul- adab», Abu Xayyonning «Kitobul-idrok lillisonul-atrok», Muhanananing «Tarjumon turkiy va mo'g'uliy va forsiy» kabi lug'at va grammatikalarda ham turkiy tillar fonetikasiga oid qimmatli ma'lumotlar bor.

XV asrdagi eski o'zbek tili unli tovushlarining batfsil tavsifini, bu tildagi unlilar, ularning fonetik ko'rinishlari haqidagi muhim ma'lumotlarni Alisher Navoiyning «Muhokamatul- lug'atayn» asaridan topamiz. Alisher Navoiy ijodidan keyin eski o'zbek tiliga qiziqish kuchayadi. XVI asrda Husayn Boyqaro buyrug'i bilan Tole' Hiraviy tomonidan, asosan, forsiy tilda yozilgan «Badoeul- lug'at», Mirza Mahdiyxonning «Maboinul- lug'at» grammatikasi va «Sangloh» lug'ati, Fathali Kojariyning «Lug'ati atrokiya», usmonli turk tilida XV asrda yozilgan «Abushqa» lug'ati, SHayx Sulaymonning «Lug'ati chig'atoiy va turkiy usmoniy» asarlaridagi eski o'zbek tili so'zlarining talaffuz xususiyatlari haqida berilgan izohlardan ham o'zbek tili tarixiy fonetikasi bo'yicha muhim ma'lumotlarni olish mumkin.

O'zbek tili tarixiy fonetikasini o'rganishda rus va o'zbek tilshunoslarining ham xizmati katta. V. V. Radlovning eski o'zbek tili yodgorliklari fonetikasi bo'yicha ishlari, K. K. YUdaxinning «CHig'atoy tilining fonetik sostavi haqida materiallar», A. K. Borovkovning «Alisher Navoiy- eski o'zbek tilining asoschisi», Tole' Hiraviyning Navoiy asarlariga lug'ati, A. M. SHcherbakning «Navoiy tili», «Eski o'zbek tili grammatikasi» kabi asarlarini qayd etish lozim.

O'zbek tilshunoslarining o'zbek tili tarixiy fonetikasi bilan qiziqishlari 60-yillardan keyin kuchaydi. Professorlar F. Abdullaev, G'. Abdurahmonov, A. Rustamov, X. Doniyorov eski o'zbek tili unli va undoshlari sistemasi, ayrim fonetik hodisalar bo'yicha qator ilmiy ishlarni nashr ettirdilar va Alisher Navoiy asarlari ma'lumotlari asosida eski o'zbek tili unlilari sistemasi ustida tadqiqot

ishlari olib bordilar. E. Umarov Tole' Hiraviy, Mirza Mahdiyxon va Kojariy lug'atlari asosida XV, XVII va XIX asrlarda o'zbek tili unlilariga oid muhim kuzatishlarni umumlashtirib e'lon qildi. G'. Abdurahmonov va A. Rustamovlarning o'zbek tilida birinchi marta nashr etilgan oliy yurtlari talabalari uchun «Qadimgi turkiy til» darsligida turkiy tillar uchun mushtarak bo'lган ərxun-Enisey yodgorliklarining fonetik xususiyatlari atroflicha bayon etildi.

O'zbek xalqi ming yildan ortiqroq davr mobaynida arab alifbosi asosidagi yozuvdan foydalanib keldi. O'zbek xalqining 1920 yilgacha yaratgan tarixiy, ilmiy va badiiy yozma yodgorliklari, asosan , mana shu yozuvda etib kelgan. YOzuv va til, ayniqsa, fonetika bir- biri bilan aloqador bo'lganligi sababli eski o'bek yozuvidan xabarsiz bo'lgan shaxs o'zbek tilining tarixiy fonetikasini o'zlashtirishi mumkin emas.

Turkiy xalqlar o'z tarixi mobaynida qo'llagan bir necha yozuv- runiy, qadimgi uyg'ur, so'g'd va boshqa yozuvsalar ichida keng va uzoq qo'llanilgani arab alifbosi asosidagi yozuv bo'ldi. Ma'lumki, arab alifbosi kam unlili va ko'p undoshli semit tillariga mo'ljallangan. Bu tillarda cho'ziq va qisqaligi bilan farqlanuvchi uchta unli fonema bor: a, i, u. YOzuvda , asosan, cho'ziq unlilar ifodalanadi, qisqa unlilar harakatlar: ost, ust belgilari bilan beriladi va yozuvda ifodalanmaydi. Ta'kidlash joizki, turkiy(o'zbek) matnlarida qanday bo'g'in bo'lishidan qat'i nazar unli harflarning yozilishi arab, fors tillariga nisbatan turg'unroqdir.

Ayrim undoshlar uchun ikki xil **t** va **h** ,uch xil **s**, to'rt xil **z** belgi bor. SHuningdek, arab tiliga xos bo'lgan chuqur bo'g'iz portlovchisi va sayoz bo'g'iz portlovchisini ifodalovchi *ayn* va *hamza* harflari bor. Bundan tashqari, arab alifbosida turkiy tillarda keng tarqalgan **p**, **ch**, **g** undoshlari uchun maxsus harflar yo'q. Keyinchalik **pe**, **chim**, **gof** harflari turkiy til alifbosiga kiritilgan bo'lsa-da, ular juda kam ishlatilgan va qo'l yozma asarlarda deyarli yozilmagan.

Eski o'zbek tili haqida gapirganimizda, undagi qat'iy qoidani ta'kidlash joiz: arabcha va forschcha so'zlar manba tili yozuvida qanday yozilsa, turkiy matnlarda ham shunday yozilgan. Ularning to'g'ri yozilishiga juda katta e'tibor berilgan,arabcha so'zlar yozilishini buzish qo'pol xato, madaniyatsizlik va savodsizlik hisoblangan.

Savol va topshiriqlar:

1. Tarixiy fonetika nimani o'rghanadi?
2. Tarixiy fonetikani o'rganishda qanday manbalarga tayaniladi?
3. Ulug' mutafakkirlarimizning filologiyaga oid qanday asarlarini bilasiz?
4. Arab yozuvining o'ziga xos xususiyatlarini sanang.

Tayanch tushunchalar:

Tarixiy fonetika- o'zbek tili fonetik tizimining taraqqiyot tarixini o'rghanadigan o'zbek tili tarixiy grammatikasining bir bo'limidir.

Eski o'zbek youvi- arab alifbosi asosidagi o'zbek yozuvining nomlaridan biri.

Fonetik tizim (sistema)- o'zbek tili va uning taraqqiyoti davridagi unli va undoshlar, fonetik qonuniyatlar, urg'u hamda intonatsiya kabi barcha fonetik hodisalarining jamlanmasi.

Eski o'zbek tilida unli va undoshlar taraqqiyoti

Reja:

1. *Eski o'zbek tilida unlilar tizimi.*
2. *Eski o'zbek tilida unlilar cho'ziqligi.*
3. *Undoshlar tizimi.*
4. *Tovushlar uyg'unligi.*

Eski o'zbek tilidagi, umuman, o'zbek tili tarixida qo'llangan unlilarning miqdorini belgilash masalasi munozaralidir. Tadqiqotchilarning unlilarni aniqlash borasida turli tamoyillarni- unlilarning old qator-orqa qator, cho'ziq-qisqalik xususiyatlarini asos qilib olishi natijasida ularning miqdorini ayni bir xil belgilash uchun qiyinchilik tug'dirib keldi. Til tarixiga oid ilmiy ishlarda eski o'zbek tilida 6ta, 8ta, 9ta unlining mavjud bo'lganligi haqida fikrlar uchraydi.

Eski o'zbek tilidagi turkiy so'zlarda singarmonizm qonunining amal qilishi, hozirgi o'zbek shevalarida kontrast juft unlilarning saqlanib qolishi eski o'zbek tilida 9ta unli, arabcha, forscha so'zlardagi ã unlisining eski o'zbek tilidagi o'rni qat'iyligini hisobga olganda 10 ta unli mavjud bo'lgan degan xulosaga kelish mumkin.

SHunday qilib, eski o'zbek tilida 10 ta unli fonema bo'lib, ular quyidagilar: *a, ã, o, ã, u, y, i, ы, e, ã*.

Unlilar xarakteristikasi:

a- umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan. Manbalarda *alif* bilan beriladi, ayrim qisqa bo'g'inlarda harfiy ifodaga ega bo'lmaydi.

ã- arab, fors tilidan o'zlashgan so'zlarda qo'llanadi, orqa qator, quyi-keng, lablangan. YOzuvda har doim harfiy ifodaga ega va *alif* bilan berilgan.

o- aksariyat turkiy tillarda mavjud, old qator, quyi-keng, lablanmagan. Manbalarda *alif* bilan beriladi, qisqa bo'g'inlarda *alif* ifodalanmasligi ham mumkin.

e- turkiy tillarda keyin paydo bo'lgan va *i* old qator unlisining varianti sifatida vujudga kelgan. Eski o'zbek tilida mustaqil unli sifatida qatnashadi, kontrast juftligi yo'q, old qator, o'rta-keng, lablanmagan unli, yozuvda so'z boshida *alifu* yoy bilan, so'z o'rtasi va oxirida yoy bilan yoziladi. Ayrim yodgorliklardagi qisqa bo'g'inda harfiy ifodaga ega bo'lmasligi mumkin.

i- umumturkiy, old qator, yuqor-tor, lablanmagan. Harfiy ifodasi *e* unlisiga aynandir.

ы- umumturkiy, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan, harfiy ifodasi *i* unlisi bilan aynandir.

o- umumturkiy, orqa qator, o'rta-keng, lablangan. So'z boshida *alifu vov*, so'z o'rtasi va oxirida *vov* bilan berilgan.

MUNDARIJA

Kirish	3
Fonetika.	7
Eski o'zbek tilida unli va undoshlar taraqqiyoti	10
Morfologiya. Ot so'z turkumi	15
Keklishik kategoriyasi	17
Sifat	21
Son	26
Olmosh	31
Fe'l	41
Eski o'zbek tilida mayl va zamon formalari	50
Ravish	59
YOrdamchi so'z turkumi.	62
Sintaksis	67
Bir bosh bo'lakli gaplar	73
Bog'langan qo'shma gaplar	76
Ergash gapli qo'shma gaplar	81
Bog'lovchisiz qo'shma gaplar	88

96,1,94,3,92,5,90,7,88,9,86,11,84,13,82,15,80,17,78,19,76,21,74,23,72,25,70,27,68,29,66,
31,64,33,62,35,60,37,58,39,56,41,54,43,52,45,50,47,
48,49,46,51,44,53,42,55,40,57,30,59,36,61,34,63,32,65,30,67,28,69,26,71,24,73,22,75,20,
77,18,79,16,81,14,83,12,85,10,87,8,89,6,91,4,93,2,95